

**В.И.МУСАЕВА - КББАнын Мамлекеттик тил жана
лингводидактика лабораториясынын ага илимий кызматкери,
педагогика илимдеринин кандидаты**

**Кыргыз тили сабагында байланыштуу кепти окутуу менен чечендик кепке
(риторикалык ыкмаларга) үйрөтүү багытындагы алдыңкы иш-тажрыйбалардан**

Түйүндүү сөздөр: байланыштуу кеп, чечендик кеп, риторика, иш тажрыйба, мугалим, жаңычыл, кеп маданияты, кеп адеби, чыгармачылык, окуучу, методдор, ыкмалар.

Орто мектептерде «Байланыштуу кептин» окутулуш ал-абалына көп жылдардан бери (1988–2008-ж) байкоо жүргүзүп, илимий-иликтөөлөрдү, эксперименталдык сыноо иштерин, окуучулар, мугалимдер менен аңгемелешүүлөрдү, анкеталык иштерди, суроо-жоопторду уюштуруп, аларды талдоого алып, жалпылаштырылды.

Айрым бир чыгармачыл, жаңычыл, тажрыйбалуу практик мугалимдердин байланыштуу кепти окутуу менен чечендик кепке үйрөтүү багытындагы алгылыктуу иш-тажрыйбалары жыйналып келди. Талас областынын Арал орто мектебинин тил, адабият мугалими, Кыргыз Республикасынын Эл мугалими Бектур Исаков белгилегендей, «окуу программасындагы майдалоолор менен эрежелерге бастыруулар өзүн актаган жок, окуучулардын отчет жүзүндөгү сабаттуулугу эмес, турмуштагы реалдуу сабаттуулугу төмөн боюнча калууда. Бул кырдаалдын өзү окуу программаларына мамилени кескин өзгөртүүнү, турмушка ылайыкташтырууну талап кылат» Бектур Исаков өзү жаңычыл мугалим катары «Байланыштуу кеп» бөлүмүн окутууда сабактын стандарттуу эмес, инновациялык, интерактивдик ыкма, формаларын уюштура билет. Окуучулары республикалык деңгээлдеги олимпиадаларга катышып, ар дайым алдыңкы орундарды ээлешет. Балдардын ар бирине жекече (дифференциалдуу) ыкмада мамиле жасап, ар биринин тилин таап, сүйлөшө билип, дилин түшүнүү менен, алардагы жылт эткен чыгармачылыктын учкунун тутантып, ышкысын ойготуу менен чечендик кепке үйрөтүп келет. Ар бир сабагы кызматташтыктын педагогикасынын негизинде жүргүзүлөт. Проблемалык кырдаалды түзүү менен проблемалык суроолорду коет. Баланы ойлонтот, издентет, түйшүктөндүрөт. Аларга окуу ишинен башка маселелерге алаксыганга мүмкүндүк бербейт. Бул мугалимдин дагы бир өзгөчөлүгү «байланыштуу кептин» сабактарына карата элдик макал-ылакаптарды учкул сөздөрдү, көп жылдык тажрыйбалардан жаралган тарбиялык мааниси терең, балдардын ой борборуна конуп калгандай накыл кептерди жыйнайт жана ийкемдүү пайдаланат. Окуучуларына бешинчи класстан он биринчи класска чейин элдик акылман ойлорду жыйноону, атайын дептерге тизмелеп жазууну, тил сабагында аларды дидактикалык материал катарында пайдалана алууну үйрөтөт, бул ишти адатка айландырууну максат койгон. Окуучуларынын арасынан көркөм стилде жомок, аңгеме, эссе, этюд, ыр жараткандары да бар. Алардын эмгектерин мугалим дайыма редакциялап, туура багытка үндөп турат. Окуучуларынын дээрлик көпчүлүгү «Байланыштуу кептин сабактарында «5» деген баага татыктуу болушат. Бүткүл өмүрүн, күч-кубатын, акыл эмгегин балдарды окутуп тарбиялоого арнаган. Бир нечелеген окуу-методикалык колдонмолордун, 5–11-класстар үчүн «Кыргыз тили» альтернативдүү окуу китептеринин автору Бектур Исаковдун көп жылдык тажрыйбадан улам жаралган методикалык өз алдынчалыгы катары окуучуда тигил же бул стилдеги оозеки, жазуу байланыштуу кебин байытуу менен чечендик кепке көндүрүү максатында жазуу жумуштарынын ролу зор. Дилбаян, баяндама, жат жазуу жумуштарын үзгүлтүксүз

жаздыруу – бул жазуу стилин калыптандырып, ал аркылуу байланыштуу кепке, чечендик кепке, кеп маданиятына ээ кылуунун бирден-бир алгылыктуу жолу болуп саналат. Байланыштуу кепти окутууда инсанга багыттап окутуу менен интерактивдүү методду, сынчыл ойломду колдонууга өзгөчө көңүл буруп, окуучулардын чечендик кебин, риторикалык ыкмаларын өнүктүрүүгө айрыкча басым жасайт.

Бүгүнкү күнү орто мектепти аяктаган окуучулардын кептин стилдери боюнча өз алдынча арыз, өмүр баян, доклад, рецензия, макала жаза албай өз оюн кенен-кесири түшүндүрө албаган учурлары, кебинин жардылыгы, супсактыгы көп учурайт. Бул көрүнүштүн дагы бир себеби кыргыз тилинин программасындагы «байланыштуу кепке» ыйгарылган сааттардын, материалдардын жыл сайын азайтылышы, бул багытта изилдөө иштеринин дээрлик жоктугу, «Байланыштуу кеп» бөлүмүнүн фонетика, сөз жасоо, лексика же фразеология, морфология жана синтаксис курстары сыяктуу системалуу окутулбагандыгы, кыргыз тили сабактарында балдардын кебин калыптандырып, чечендикке тарбиялай турган көркөм сөз берметтеринин, дидактикалык материалдардын, макал-ылакап, учкул сөздөрдүн, накыл кептердин ырааттуу практикалабагандыгы. Бул туурасында Эл мугалими Бектур Исаков төмөндөгүдөй дейт: «Эне тилин окутуунун багытын, максатын, мазмунун жакшыртуу керек. Кыргыз тилинин грамматикасын эмес, кыргыз тилинин байлыгын, кептин стилдерин окутуубуз зарыл. Ушул тилдин мыйзам ченемдүү ээси катары балага үйрөтүүбүз жана ээ кылуубуз биздин милдет жана парз. Эгерде он бир жыл бою өмүрүн мектепте өткөргөн баланы тилдин кереметтүү байлыгына, сөз берметтерине ээ кыла албасак, анда мугалимдин мугалимдин касиети, нарк-насили кайда...». Бул мугалим ар бир сабакта окуучуларын чыгармачылыкка шыктандырып, эркин ойлоого, оозеки, жазуу кебинде кыргыз элинин сөз каймактарынан колдонуп, көркөмдөп сүйлөөгө, кепкорлукка, чечендикке, сөзмөрлүккө, акындыкка үйрөтө билери менен көпчүлүктөн айырмаланарын байкадык.

«Байланыштуу кеп» бөлүмүн окутууга чыгармачылык менен мамиле жасаган мугалимдерибиздин катарына Жалал-Абад областына караштуу Токтогул районундагы Кызыл-Жазы орто мектебинин кыргыз тили мугалими, Кыргыз Республикасынын Эл мугалими Бекмырза Батыркуловду да кошобуз. Б. Батыркулов ар бир теманы өткөндө теориялык билим менен гана камсыз кылууну максат кылбастан, практикалык машыгууларга ээ болууга «зарыл тилдик каражаттарды чыгармачылык менен пайдалана билүү ыкмасын» калыптандырууга басым жасайт. Оболу окуучуларында жылуу маанайдагы психологиялык кырдаалды түзүү менен, проблемалык мүнөздөгү суроолорду коет. Окутууну ишке ашыруунун оптималдуу жолдорун, методдорун тандап алат. Чыгармачылык менен изденип иштейт жана балдардын жан дүйнөсүнө аралашып кетет. Сабакты ар түрдүү формада (сабак-зачет, сабак-семинар, сабак-таймаш, сабак-конкурс, сабак-практикум) уюштурууну системалуу өнөкөт ишке айландырган. Стандарттык эмес мүнөздөгү сабактардын формаларын практикалоо менен бирге окуучулардын убактысын үнөмдүү, жемиштүү, натыйжалуу пайдаланууга толук шарт түзөт. Алган билимин окуучу турмушта колдоно билгидей деңгээлге жеткизүү, баланын ар бир мүнөтүн текке кетирбестен, тилдик, интеллектик, адептик ыймандык жактан жетилтип олтуруу, монологдук, диалогдук, маек түрүндөгү чечендик кептерин калыптандыруу, өз алдынча эркин ой жүгүрткөн, ар нерсеге сын көз караш менен караган, чыгармачылык шыкка умтулган, ак-караны ажыратып ылгай билген атуулдарды тарбиялап чыгарууну ыйык парзым деп эсептейт. Мектепте окуучулар арасында «Манасчылар» ийримин уюштуруп, кичинекей манасчыларды даярдаган. «Манасты» жомоктоп айттыруу, көркөм окутуу ишин көркөм стилдеги оозеки байланыштуу кепти калыптандыруунун бир ыкмасы катары эсептейт. Ал эми жогорку класстарда баяндама, дилбаян, жазуу, тезис, конспект, реферат, доклад түзүү же интервью, репортаж, иш кагаздарынын үлгүлөрүн даярдоо – бул көркөм, илимий, публицистикалык жана иш кагаздарынын стилинде окуучунун жазуу байланыштуу кебин өнүктүрүүнүн бирден бир ыкмасы, методу катары эсептеп, ар дайым өз ишинде практикалайт.

Нарын областындагы Асанбек Таабалдиев атындагы орто мектебинин кыргыз тили, адабияты мугалими Кыргыз Республикасынын Эл мугалими, бүт өмүрүн кыргыз тилин окутууга арнаган Аман Сманбаев да «Байланыштуу кеп» бөлүмүн окутууда айрыкча жазуу жумуштарына (жат жазуу, баяндама, дилбаян, эссе, аңгеме, иш кагаздары, реферат, конспект, интервью, репортаж) убакытты бөлүү менен инсанга багыттап билим берүүгө көңүл бөлүп, баланы өзүнчө жаткан кенч, ачылбай жаткан казына, «окуучуга, жерде жаткан жумуртка, асмандап учкан куш болот», «ачыла элек сандыкта, бычыла элек кундуз бар» деген сыяктуу ишенич менен мамиле кылат.

Ал эми бүгүнкү күндүн сабагы кандай болуш керек деген суроого педагог-окумуштуу, академик, Кыргыз Республикасынын Эл мугалими И. Б. Бекбоев : «...Азыркы сабак, биринчиден, мектепте коюлуучу учурдун зарыл социалдык талаптарын аткарууга багытталууга жана экинчиден, бардык ишмердүүлүк, дидактикалык жана ага байланыштуу илимдердин (психология, физиология, социология) алдыңкы педагогикалык тажрыйбасынын эң жаңы маалыматтарын эске алуу менен ишке ашырууга тийиш», - дейт. Демек, «Байланыштуу кепти» окутуунун жыйынтыгында, коммуникативдик ыкмалар, билгичтиктер, оозеки, жазуу кебинде көркөм сөз каражаттарын пайдалана алуу, тиги же бул турмуштук кырдаалдарда өз пикирин тилдин сөздүк корунун негизинде ырааттуу, логикалуу, ачык, так, даана, угумдуу сүйлөй билген сөзмөрдүк жана жазмакерлик ыкмалары, чечендик кептери, риторикалык жөндөмдүүлүктөрү калыптануусу зарыл.

Мына ушул багытта чыгармачылык менен эмгектенген мугалимдердин катарына Бишкек шаарындагы № 68 гимназиясынын мугалими Туратбек Алдаяровду кошсок ылайык. өзү да ыр жазып «Риторика» курсу боюнча сабак өткөн. Окуучулары да көркөм стилде дилбаян, эссе, ырларын агайына редакциялатып, кеп-кеңешин угуп биргеликте иштешет. «Ар бир окуучу мен үчүн кымбат, мен балага, анын мүмкүнчүлүгүнө ишенем, окуучу ачылбаган кенч, аны басынтуу мага жат. Мен өзүмдү баланын ордуна коё билем, анын пикирин сыйлайм, окуучу жаңылууга, өз идеясын, оюн коргоого, мени менен талашууга укуктуу» (С.Байгазиев. Окутуунун интерактивдүү методу.Б: 2004). деген позицияны өзүнө туу тутат. Ушул эле мектептин кыргыз тили, адабияты мугалими Акматов Искендер да бүт өмүрүн жаш муундарды сабаттуу окутууга жана жаздырууга арнап, чыгармачылык менен жигердүү эмгектенип келет.

Ошондой эле Чүй областынын Жайыл районундагы Суусамыр орто мектебинин кыргыз тили, адабияты мугалимдери Оторчиева Гүлбаранын, Байгазиева Чынаранын алдыңкы окуучусу Руслан уулу Жайыл быйылкы окуу жылында өткөрүлгөн областтык жана республикалык олимпиадаларда кыргыз тили, адабияты боюнча 10-класстар арасында 1-орунду жеңип алып, мугалим эжелеринин эмгегин актады. Руслан поэзияга кызыгып, ыр жазат. Ал эми Сокулук районундагы Маловодное орто мектебинин тилчи мугалими Дунканаева Гүлнаранын, Аламүдүн районундагы Таш-Мойнок айылындагы Сакин Бегматова атындагы орто мектебинин кыргыз тилчи мугалими Ишеналиева Аккыздын окуучулары областтык олимпиадага катышышты. Тажрыйбалуу мугалимдер катары Нарын областынын Ат-Башы районундагы Казыбек орто мектебинин тил, адабият мугалими Сабира Жумабаеваны, Бишкек шаарындагы № 66 орто мектебинин тилчи мугалими Нуркалый Абдесовду да мисалга алсак татыктуу.

Мектеп окуучуларына тезис, доклад, реферат, конспект жазуу, цитата алуу, библиография түзүү багытында Сокулук районунун №1 Новопавловка мектеп лицейинин кыргыз тили, адабиятынын тажрыйбалуу мугалими Турум Сатарбаеванын иш тажрыйбасы абдан бай. Бул иштерди мугалим системалуу жүргүзөт. Ал түзгөн кыргыз тили, адабияты кабинетинде 9–11-класстардын окуучулары тарабынан даярдалган көркөм, илимий публицистикалык стилдердеги реферат, конспект, тезис, доклад, цитата, библиография, дилбаяндары ар бири өз-өзүнчө дыкандык менен папкаларга салынып, жыйналган. 10-класстын окуучулары А. Момунов, Нурлан, Арпачиева Гүлиралар, Оогонова Гулнура,Беделова Наргиза, эми ал эми 9-класстын окуучусу Стамакунов

Гүлжигит, Гүлай Карымшакова, кептин ар кыл стилдеринде докладдарды, рефераттарды, тезистерди, дилбаяндарды даярдашкан. Ал эми Ормотоев Алмаз «Биздин өлкөбүздүн саясий-экономикалык абалы» деген темада көлөмдүү реферат даярдаган. Ошондой эле бир катар окуучулар илимий стилдеги адабияттардын негизинде конспектилерди жазышкан. Турум Сатарбаеванын илимий стилди окутуудагы дагы бир артыкчылыгы – бул окуучуларда илимий изилдөөчүлүк ыкма билгичтиктерди калыптандыруу болуп саналарын байкадык. Бул максатта 11-класстардын окуучуларына илимий стилде курстук иштерди да жаздырткан. Окуучуларды интерактивдик ыкмада төмөнкүдөй топ-топко бөлүп иштетип, ар кыл илимий темада изилдөө-иликтөө иштерин жүргүздүргөн:

1-топ: Калан кызы Апал, Мамытбек кызы Адинай, Эрмекова Асель. Темасы: «Суу жана анын адамдын жашоосундагы ээлеген орду»

2-топ: Исабаева Айгерим, Равшан кызы Нургүл, Жээнбек кызы Кыял темасы: «Бүгүн күндө жаштарды тарбиялоонун проблемалары»

3-топ: Алыбаева Элмира, Бөкөтаева Назира темасы: «Канткенде адам уулу адам болот?».

4-топ: Супатаева Гүлжан, Ырыскелди кызы Мадина, Субанова Айжан темасы: «Кыргызстандын экономикасын кантип көтөрөбүз?» Булардан тышкары да 11-класстан Шарабидин уулу Эрнис, Мурза уулу Азамат, 10-класстан Акылбек кызы Арзуугүл, Оморова Айнагүл, Көчөралиева Гүлнара, Жаманкул кызы Айсунуу, Жолдошева Айнура, Бактыгул кызы Эркинбек, Тургунай кызы Нуркыз, Таалайбек кызы Артыкбү, Баякун уулу Калыбектер илимий стилде тезис, доклад, реферат, конспект, цитаталарды жазышып, библиографияларды түзүшкөн.

Бирок, тилекке каршы, кыргыз тили сабагында «Байланыштуу кеп» бөлүмү телегейи тегиз окутулуп калды деп айтуу да эрте, жетишпегендиктер, өксүктөр, кемчиликтер да толтура. Анын далил фактысы катары 11-классты аяктаган улан-кыздардын тигил же бул стилдин түрүндө оозеки, жазуу текстти түзө албагандыгы, же өзүнүн өмүр баянын, дарегин, жеке арызды, кулактандыруу, өздүк катты жаза албастыгы, ага машыкпагандыгы жыш кездешет. Мындай өксүктүн да ички, сырткы себептери бар. Мисалы: «Окуу программасындагы «Байланыштуу кептин» айрым темаларынын кээде окуу китебине кирбей калуусу, байланыштуу кептин темалары практикалык негизде талаптагыдай өтүлбөгөндүгү, чечендик кепке, риторикалык ыкмаларга үйрөтүү боюнча атайын жетишерлик деңгээлде илимий-изилдөөлөрдүн жүргүзүлбөгөндүгү ж. б. Ошентсе да, кандай гана шартта болбосун чыныгы изденген, нукура тилчи мугалим окуу китебиндеги түшүнүктөр менен чектелип калбайт. Кандай гана методика, сунуштар болгон күндө дагы мугалимдин жекече чыгармачылыгы, тажрыйбасы, изденүүсү негизги орунду ээлейт жана «окуучулар мага кайсы гана учурда болбосун, кандай гана маселе болбосун кайрыла алышат, эмне тема болсо да мени менен эркин талкуулай алышат, эркин сүйлөшүшөт, мен сабакты балдардын кызыкчылыктарына, муктаждыктарына төп келгидей, жөндөм, мүмкүнчүлүктөрү ачылгыдай кылып уюштурам жана өткөрөм» (С.Байгазиев) деген көз карашты бекем тутуусу абзел.

Адабияттар:

1. Бекбоев И.Б. Инсанга багыттап окутуу технологиясынын теориялык жана практикалык маселелери. – Б. 2003
2. Байгазиев С.О. Окутуунун интерактивдүү методу. – Б. 2004
3. Исаков Сабак санжырасы. – Б. Мектеп, 1993
4. Өмүралиева С.Ө. Текст: семантика, структура. – Б. 2002
5. Мусаева В.И. Байланыштуу кепти, кептин стилдерин окутуу. Монографиялык эмгек. – Б. Гүлчынар, 2009

6. Мусаева В.И. Кыргыз тилинин синтаксисин окутууда байланыштуу кепти өнүктүрүү. Методикалык колдонмо. – Б. Алтын тамга, 2009